Gheada, seseo e estandarización de apelidos

Luz Méndez

**Seminario de Onomástica da Real Academia
Galega**

Asociación Galega de Onomástica

INTRODUCCIÓN

A transmisión escrita dos nosos apelidos nun sistema gráfico autóctono viuse interrompida desde finais da Idade Media. Así, durante o período amplo que vai do século XVI ó XIX, a castelanización consciente por parte dos escribáns e as diverxencias fonéticas entre as dúas linguas introduciron no corpus galego dos segundos nomes un número de formas alteradas que, se non é moi grande, como veremos máis adiante, si é importante en canto a número de portadores. Co nacemento do Rexistro Civil, estas formas asentáronse.

Para moitos dos nosos apelidos deturpados conservamos paralelamente as formas propias, aínda que algúns en grave risco de desaparición (cf. *Vilasante* 22 / **Villasante* 259)¹. Pero noutros casos desapareceron ou están a pouco de desaparecer completamente en Galicia e só con sorte as podemos encontrar noutros territorios, nomeadamente en países de América do sur (cf. *Colazo* con 3.091 portadores na Arxentina, 69 en España, pero ningún en Galicia, onde hai 4.338 persoas que o teñen deturpado na forma *Collazo*).

Os fenómenos castelanizadores máis frecuentes nos apelidos son as grafías castelás como <y>, <j> e <g+ei> (*Filloy*, *Majide*, *Cajade*, *Castreje* / *Castrege*, *Girón*...), que poden ter ou non repercusións fonéticas; a redución de ditongos decrecentes galegos (*Montoto*, *Piñero*, *Sotelo*...); o desenvolvemento de ditongos crecentes castelás (*Prieto*, *Infiesta*...); e a substitución de sufixos -óns por -ones: *Allones*, *Miñones* e -áns por -anes: *Cividanes*, *Fentanes*, *Goyanes*...).

1 Os detoponímicos son os máis deturpados. Algúns dos patronímicos moi frecuentes tamén foron substituídos polas correspondentes formas castelás (*Martiz* e *Martís* por *Martínez*; *Ximénez* por *Jiménez* e *Giménez*), como se verá máis adiante. No caso dos delexicais a situación é máis variada, pois nalgúns casos a forma propia supera a castelanizada ou foránea (*Boo*, *Bispo* ou *Vispo*, *Carneiro*, etc.). Noutras ocasións son bastante máis frecuentes as formas alteradas (*Borrajo* no canto de *Borraxo*, *Blanco* por *Branco*, *Centeno* por *Centeo*, etc.).

A castelanización gráfica supuxo, á vez, unha dependencia fonolóxica favorecida pola escolarización en castelán (Moralejo Álvarez 2008: 205). Así, a grafía medieval galega <y>, que se utilizaba fundamentalmente para o fonema vocálico /i/ en ditongos crecentes e decrecentes e en hiatos (Boullón / Monteagudo 2009: 39 e ss.), mantense nos textos posteriores á Idade Media, seguindo o modelo gráfico do castelán e deste xeito, no caso dos ditongos crecentes, implica que na oralidade se consonantice nunha oclusiva palatal sonora [j] e mesmo que se xeren formas grafadas con <ll> pois, na maioría dos dialectos da lingua do castelán e do actual galego -sospéitase que por castelanismo (Regueira 2010: 15)-, o son [ʎ] que este dígrafo representaba deslateralizouse: *Miragaia*, **Miragaya* > **Miragalla*; *Caión*, **Cayón* > **Callón*; *Maián*, **Mayán* > **Mallán*.

Máis complexo é o caso das grafías <x>, <g, +e, i> e <j>, que no galego e no castelán correspondían a un único fonema palatal xordo /ʃ/, logo de que se neutralizara a oposición deste co correspondente palatal sonoro. Por un lado, mentres a lingua galega foi conservadora e mantivo esa pronuncia, en castelán as letras pasaron a representar –a partir dun momento datado entre os séculos xvi e xvii (Navaza, 2012: 173)– o novo fonema velar /x/ que desenvolveu o español. Por outro, tamén serviron para grafar a realización fricativa farínxea [h] ou glotal [h] sonora do fonema /g/, a gheada galega, pois nesa época tamén se dan os primeiros testemuños (Boullón, 2012: 152).

A isto hai que lle sumar que, na propia Idade Media, en galego non era estraña, aínda que non habitual, a confusión entre as grafías que representaban as consoantes palatais <g+e,i> e velares <gu+e,i>, como se reflicte tanto nos primeiros textos: *Migeel García* a.1255, *Johán Domíget* a.1256, *Pedro Rodríguez de Gijzo* a.1255 (Boullón / Monteagudo, 2009) coma nos dos séculos posteriores: *Pero Migés* a.1328 DocUnivSantiago; *fis escrevir e pague aqui meu signal* a.1425 CDS Domingos Viveiro².

Por todas estas razóns, no proceso de estandarización dos apelidos, encontramos por veces con dificultades para determinar o valor orixinario do grafema, pois un elemento onomástico galego escrito nun texto castelán con <x>, <g+e,i> ou <j> pode representar os sons [ʃ], [h] ou o castelanizado [x].

Naqueles casos en que os nomes son transparentes ou en que dispoñemos de documentación antiga, medieval, non é difícil propoñer unha forma gráfica que

2 As citas das fontes documentais están tiradas do TMILG.

represente a propia galega, adaptada ás normas ortográficas modernas. Non obstante, non sempre dispoñemos de exemplos e, ademais, moitos dos nosos apelidos non se empezaron a rexistrar por escrito ata a creación dos rexistros oficiais eclesiásticos e civís, cando xa se deixara de escribir na nosa lingua.

Tamén o seseo, máis antigo, instalouse ás veces na tradición escrita e o prexuízo contra el fixo xerar formas ultracorrixidas como *Chouciño*, *Chouza* ou *Zas*. Xa que o seseo está considerado un fenómeno inherente ó galego, admítase nas formas estándares onomásticas se non coinciden co léxico común, aínda que na toponimia está máis restrinxido ca na antroponimia e, deste xeito, non interfere na normalización do corpus pero si, como veremos, no estudo da etimoloxía dos nomes propios que o reflicten.

1. O CORPUS GALEGO E OS APELIDOS DETURPADOS

Antes de expoñer algúns exemplos de apelidos que presentan estas dificultades, para ter unha visión de conxunto do que supoñen todas estas alteracións no corpus da onomástica persoal, vexamos a súa porcentaxe.

Partimos para esta análise dos apelidos e as súas variantes que levan máis de 30 portadores (o corpus previsto na actualidade para o *Dicionario dos apelidos galegos*). Son en conxunto 5.785 formas do noso repertorio³.

Un 50% destas formas correspóndense con apelidos galegos: *Lobariña*, *Agulla*, *Méndez*, *Filloy*, *Fontecoba*⁴...; un 8% son formas galegas deturpadas fonética ou morfoloxicamente: *Costoya*, *Morgadanes*, *Feijoo*, *Yáñez*⁵...; o 14% son apelidos hispánicos, isto é, comúns ó galego e ó castelán: *Balsa*, *Cabeza*, *Domínguez*...; un 19% son formas castelás: *Cuesta*, *Ibáñez*, *Monroy*...; finalmente, un 10% son apelidos doutras orixes: *Castells*, *Ferrer*, *Legaspi*, *do Nascimento*, *Thomas*...

3 Os datos obtivémolos do censo do Instituto Nacional de Estadística (INE) de 2001. Para coñecer o número de portadores dun apelido (que non sempre coincidirán coas cantidades que aquí se mencionan, pola Lei de protección de datos) e o seu lugar de residencia pode consultarse a web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG), cuxo enderezo consta na bibliografía. Un gráfico coas porcentaxes que se indican a seguir está exposto no traballo de Ana Boullón, no seu artigo neste mesmo volume.

4 Incluímos aquí as formas autóctonas que conteñen grafías antigas hoxe rexeitadas pola norma ortográfica pero que non supoñen alteracións fonéticas, coma estes *Filloy* e *Fontecoba*.

5 Neste grupo recóllense tamén formas que, aínda que se poidan corresponder con grafías históricas —coma *Barja* ou *Mayo*—, ademais de non se axustaren á norma moderna, alteran a pronuncia propia galega dos apelidos que as conteñen.

A suma dos apelidos propiamente galegos, dos galegos deturpados e dos hispánicos é dun 72%; isto é, un 28% ou teñen outras orixes procedentes de persoas foráneas chegadas en distintos momentos da nosa historia ou son galegos caste-lanizados. Así, podemos afirmar que dispoñemos dun corpus propio importante en número de formas.

As formas deturpadas, un 8%, non son as que realmente fan que a nosa onomástica persoal estea gravemente alterada. O que verdadeiramente a afecta é que entre o 19,00% de formas casteláns se esconden moitos apelidos galegos que directamente se suplantaron e así, por exemplo, entre as 113.448 ocorrencias do apelido *Martínez* ocúltase o apelido *Martiz* autóctono (moi frecuente na Idade Media e hoxe desaparecido en Galicia, pero que aínda sobrevive nalgúñas provincias de España (INE_apelidos) e nalgúns países de América do Sur (Forebears); na actualidade só conservamos 213 casos do seseante *Martís*). E, tamén, no anteriormente mencionado *Cuesta* (con 555 ocorrencias) seguramente se oculta algún *Costa* (do que, en todas as súas variantes –*Costa, Acosta, da Costa*–, hai 10.312 ocorrencias en Galicia).

Por iso, o que realmente dá imaxe dunha onomástica dos apelidos estragada é que, como os máis comúns foron suplantados polas correspondentes formas castelás, o número de persoas que teñen o seu apelido alterado é moi grande. Entre os 100 apelidos máis frecuentes, 21 son apelidos formalmente “casteláns” que, con certeza, agochan formas autóctonas:

Forma castelanizada e ocorrencias	Forma propia e ocorrencias
Martínez 113.448	Martiz 0, Martís 213
Iglesias 56.178	Igrexas <10
Blanco 46.122	Branco 85
Alonso 43671	Afonso 1.055
Otero 42.667	Outeiro 341
Lorenzo 29.264	Lourenzo 22
Romero 20.086	Romeo 345, Romeu 336, Romeiro <10
Villar 15.807	Vilar 4.958
Prieto 14.568	Preto <10
Mosquera 13.838	Mosqueira 232
Gil 13.085	Xil 0

Forma castelanizada e ocorrencias	Forma propia e ocorrencias
Soto 10.751	Souto 17.323
Losada 9.996	Lousada 39
Montero 8.922	Monteiro 741
Cid 8.634	Cide 25
Rivera 8.530, Ribera 129	Ribeira 52, Riveira 1.125
Fuentes 8.488	Fontes 144
Carrera 7.466	Carreira 4.775
Nieto 7.394	Neto 42
Yáñez 7.035	Anes 69, Enes 125
Jiménez 6.754	Ximénez <10, Ximenes <10

Só con que as persoas que levan estes apelidos os restituísen á forma galega, a porcentaxe de portadores cun apelido autóctono incrementárase substancialmente.

Nótese, ademais, que dous (*Xil*⁶ e *Martiz*) non figuran con esta forma propia no noso repertorio; que o apelido *Iglesias* quizais nunca tivo forma galega e seguramente en moitos casos se lles impuxo xa en castelán ós nenos de filiación descoñecida. E que nesta listaxe dos cen apelidos máis frecuentes só nunha ocasión, *Souto*, a forma galega supera aínda en número de portadores á foránea, *Soto*.

2. GUEADA E GHEADA NOS APELIDOS GALEGOS DETURPADOS

Das formas alteradas (434) do corpus dos nosos apelidos, máis dun 60% (262) estano por levar os grafemas <j> e <g+e,i>. Clasifícanse en dous grupos:

- A maioría correspóndense con voces que contiñan un son medieval prepalatal fricativo xordo ou sonoro e, polo tanto, segundo a ortografía do galego moderno, terían que se grafar con <x>⁷. Reflicten logo unha castelanización gráfica, que ten consecuencias fonéticas, pois lense “á castelá”.
- Uns poucos⁸ responden á representación gráfica da gheada.

6 Realmente a forma *Xil* ou *Xill* que podemos rexistrar nalgúns documentos de Galicia en castelán no século XVI (*Ana* -no rexeito *Joana- Xil* a.1600 AHUS, *Isavel Xill de Taboada* a.1617 ACS) responden a mudanzas da ortografía española, pois en textos medievais galegos rexístrase coa grafía etimolóxica *G-*.

7 Sobre a pertinencia de consideralas grafías etimolóxicas, véxase Navaza, 2012.

8 Arredor de 50 formas. O número é indeterminado xa que hai apelidos opacos que aínda non se puideron clasificar ou son dubidosos como, por exemplo, *Jarazo* / *Garazo*; *Jardón* / *Gardón*; *Jarel* / *Garel*; *Jartín* / *Gartín*.

Algúns dos apelidos do primeiro grupo, interpretada a castelanización como gheada, presentan tamén formas ultracorrixidas, con gueada. Ás veces, estas variantes aínda se rexistran nun número significativo⁹ e mesmo se espallaron por outros lugares de España e de América. É, por exemplo, o caso de *Guiance*, apelido de máis de 300 ocorrencias en Galicia ou *Gallas*, con máis de 50 ocorrencias en Galicia e que tamén rexistramos en Andalucía e na Arxentina. Non obstante, estas formas emendadas incorrectamente son, polo xeral, excepciónais.

*Abeigón 40 < *Abeijón 1.665 < Abeixón

*Arguerey (-10) < *Argerey 137 < Arxerei

*Arguiz 42 < *Argid (-10), *Argis (-10), *Argiz 404, *Arjiz 12 < Arxiz

*Argones 36 < *Arjones 411 < Arxóns (-10)

*Borragueiros 11, *Borrageros (-10) < *Borrageiros 126, *Borrageros 61, *Borrageiros 10, *Borraxeros 31 < Borraxeiros

*Crugueiras (-10) < *Crujeiras 988 < Curuxeiras, Cruxeiras

*Engamio (-10) < *Enjamio 255 < Enxamio

*Guiadanes 76 < *Giadanes 67, *Giadán 69, *Giadás 222 < Xiadás, Xiadán

*Guiance 316, *Guianzo 15 < *Giance 73, *Gianzo 111 < Xiance, Xianzo

*Guiao 16 < *Giao 241, Giau (-10) < Xiao

*Gallas 51 < *Jallas 174 < Xallas

*Murugosa (-10), *Morugosa (-10), *Morigosa (-10) < *Murujosa 63, *Morujosa 43 < Muruxosa

*Orgales 18 < Orjales 660 < Orxales (-10), Orxás

*Orgueira 135 < *Orgeira 562, *Orjeira (-10) < Orxeira

*Refogo (-10), *Refogos (-10) < *Refojo 247, *Refojos 518 < Refoxo (-10), Refoxos

*Sanguiao 47, *Sanguiau (-10) < *Sangiao 585, *Sanguiau (-10), *Sanjiao 60, *Sanjiau (-10) < Sanxiao

*Sanjurgo (-10) < *Sanjurjo < Sanxurxo

9 O número de ocorrencias do apelido interferido indícase a seguir. Cando son poucas, por esixencia de protección de datos, indícase con (-10). Cando a variante non leva cantidades é que non se rexistra en Galicia, o que é o caso de moitas das que deberían ser as nosas formas autóctonas actuais. O asterisco (*) engádeselles ás formas interferidas polo castelán.

A gueada deuse mesmo en apelidos doutras orixes, coma no reposto no corpus galego como *Arxibai*, de probable orixe portuguesa. Como hoxe non hai en Galicia ningunha localidade con ese nome —aínda que non se pode descartar que a houbese e hoxe estea desaparecida— pensamos que debe provir do topónimo portugués *Argivai*, freguesía en Póvoa de Varzim, e que chegou a Galicia posiblemente no séc. XVII, cando se datan aquí as primeiras atestacións. Hoxe non temos constancia da existencia do apelido no país veciño. En Galicia rexístrase con múltiples variantes gráficas (**Argibay*, **Argibai*, *Argivai*, **Argivay*, **Arjibay*, **Arjivai*), algunhas con moi poucos portadores, se non son erros de rexistro. A forma maioritaria **Argibay*, con grafía castelanizada, estendeuse a varias provincias españolas e tamén ó Brasil, con certeza desde Galicia. Unha forma con gueada, **Arguibay*, hoxe a piques de desaparecer, documéntase en textos de Galicia do séc. XIX: *María Josefa Arguibay Acuña* (ano 1866, AHUS). Tamén do apelido éuscaro *Jauregi*, que rexistrou unhas formas *Jaurigi* ou *Jaurigui* que hoxe só existen en América pero xa non en España ou en Galicia, achamos en textos autóctonos exemplos en que se viu alterado por ultracorrección: *don Domingo Antonio Gaurigui* a.1755 PARES¹⁰.

Os apelidos que presentan formas con gheada, como dixemos, tampouco son moi numerosos. Hai arredor de 50 formas, algunhas variantes do mesmo apelido. Parte deles foron estudados por Boullón (2012).

A seguir, imos ver con certo pormenor algúns exemplos destes casos conflitivos. Trataranse primeiro apelidos transparentes que, aínda así, puideron confundirse facilmente por seren susceptibles de castelanización ou de pronunciarse con gheada. Logo, comentaranse exemplos de apelidos de difícil restitución xa pola súa opacidade, xa pola escaseza de datos e fundamentalmente, porque neles pode confluír a gheada coas formas deturpadas que rexistramos desde cedo na nosa onomástica persoal.

2.1. *Gato / Xato*

Desde a Idade Media, rexístrase en Galicia o sobrenome *Gato* (*Munio Gato* a.1167-1191 TLourenzá¹¹), proveniente do latín *cattus* ‘gato’, para o que supo-

¹⁰ CLERO-SECULAR_REGULAR,L.10134 (Imaxe 11).

¹¹ De aquí en diante, nas atestacións antigas indícase en cursiva a cadea onomástica literal seguida da data e a abreviatura da fonte documental, que se pode consultar na bibliografía. Cando varias cadeas pertencen a un mesmo fondo, para evitar repeticións, só se indica cal é este fondo na última.

ñemos uns significados aínda recollidos en dicionarios do galego moderno como ‘ladroeiro, rateiro’, ‘home sagaz e astuto’ ou ‘aquel que ten ollos claros como consecuencia de cataratas ou leucomas’. O apelido é propio do oriente da provincia da Coruña, da Terra Chá e da Mariña occidental.

Fig. 2. Mapas da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG): *Gato* 843, *Jato* 259.

Xato, castelanizado en *Jato*, é tamén un sobrenome antigo. Provéen do substantivo común *xato* ‘becerro’ e tamén ‘boi semental’ (DdD, s.v. *xato*), voz rexistrada en Galicia, Asturias, León e Zamora como /*ʃato*/ e en Valladolid, Palencia e Cantabria como /*xato*/; aínda na parte máis oriental da área que abrangue, en Burgos e Árabá, encontramos a pronuncia /*cato*/ (Fernández Ordóñez, 2016: 789-790).

Fig. 3. Mapa tomado de Fernández-Ordóñez (2016)

É de etimoloxía descoñecida e Corominas considera a palabra unha creación expresiva. Parece confirmar esta orixe o seguinte fragmento dun texto do séc. XVI de Eugenio de Salazar, fiscal da Audiencia de Galicia, en que describe as mulleres de Tormaleo (Ibias, Asturias), localidade de fala galega:

Son muy medidas y cautas en el hablar; por maravilla hablan con los hombres, aunque algunas veces obran con ellos; hablan más con las bestias; a los puercos dicen cache, cache: mal fogo vos abrase; a las cabras y ovejas chava xeu, riegeu, riegeu y á los bueyes hei, hei, aho, aho, *xato*, aberroi. Es gloria ver las perlas que despiden por aquellas bocas cuando no regüeldan.¹²

Tamén García Arias (ápid Fernández-Ordóñez, 2016) ofrece testemuños da voz común *xato* na documentación asturiana en textos de finais do séc. XIV e do XV.

¹² *Cartas De Eugenio De Salazar: Vecino Y Natural De Madrid, Escritas Á Muy Particulares Amigos Suyos* (a.1573), en CORDE. A cursiva é nosa.

En cadeas onomásticas da documentación galega non figura antes do séc. xvi: *Antón Jato Pérez* a.1538 AHUS, aínda que cremos que esta atestación é de lectura dubidosa. Pero está ben exemplificado o seu uso fóra de Galicia xa en documentos de finais do xv, principalmente ligado á localidade de Becerril de Campos¹³ en Palencia: *Toribio Jato* a.1492, *Pedro Jato* a.1493 PARES.

Dado que a distribución actual dos dous apelidos coincide nalgúñas áreas (vid. atrás Fig. 2), non podemos descartar que a gheada puidese crear confusións entre eles, nomeadamente na parte setentrional das provincias da Coruña e Lugo, nas comarcas de Ortegal, o Eume e a Terra Chá que rexistran portadores das dúas formas e polas que pasa a isoglosa da gheada para as voces *gato/hato, xato*.

Fig. 4. Mapa tomado de Sousa Fernández (2010).

¹³ Nótase a constante presenza de galegos de Terra de Campos, a antiga *Campus Gallaecia* e *Campus Gothorum*. De aí a abundancia na zona do topónimo *Gallegos* e outros coma *Bolaños de Campos*, que contén o sobrenome galego *Bolaño* dos seus primeiros repoboadores.

2.2. *Rexo, Rexa / Reixo, Reixa / Rego (Do Rego, Dorrego), Rega*

Nas formas alteradas **Rejo*, **Reja*, **Rejas* / **Reijo*, **Reija*, **Reijas* xunto con *Rego*, *Regos*, *Rega* poden confluír varios apelidos galegos autóctonos:

a) *Rexo, Rexa e Rexas*

Proveñen do adxectivo *rexo*, e este do lat. *rīgīdus*, -a, -um ‘duro, especialmente polo frío’; aplícase a ‘quen ten forza ou vigor; san, que se conserva’. Na Idade Media rexístrase (DDGM) con grafías moi variadas como *rigeo*, *rigio*, *regeo*, *rigea*, *rigia*, *rijo*, *rejo*. *Rexo* é sobrenome datado desde o séc. xvi (*Afonso Rexo*, de Celanova, a.1508 AGaliciana; *Pedro Rexo*, do couto de Chouzán, a.1589 ACS). Puido xerar unha variante feminina, como parece indicar a documentación antiga (*Inés Reja* a.1570 AHUS, *Teresa Reja* s.a. AGaliciana)¹⁴. A forma **Rejas* (*Rexas*) deste sobrenome, poderíase explicar como un plural secundario, por exemplo, aplicado a membros dunha mesma familia, pero non se pode descartar que proveña dun topónimo, pois hoxe o Nomenclátor de Galicia (NG) rexistra un topónimo *As Rexas* (Priegue, Nigrán, Po), nunha das áreas onde o apelido é característico. Na actualidade, hai tres zonas principais de concentración do apelido *Rexo* (grafado **Rejo*) en Galicia: unha na comarca de Allariz-Maceda, outra en concellos das de Lugo e Sarria; e unha terceira nos concellos coruñeses de Monfero, Irixoa e outros próximos. *Rexa* (**Reja*) é moito menos frecuente e máis da metade dos portadores residen en Lourenzá. *Rexas* (**Rejas*) dáse en dúas áreas, no sur de Galicia, fundamentalmente no concello de Vigo e no das Neves e, no norte, en Oleiros, Narón e Ferrol.

b) *Reixo, Reixa e Reixas*

Son seguramente apelidos toponímicos. A súa etimoloxía é de orixe incerta. *Reixo* non se rexistra hoxe como nome de lugar nin no NG nin na microtoponimia recollida, pero pola documentación antiga sabemos que houbo unhas terras con ese nome no concello coruñés de Boqueixón (“heredades que se dizen detrás do Vilar y do *Reixo*”, na parroquia de Santa María de Lestedo a.1550 AHUS). Talvez

¹⁴ Este segundo nome tamén se podería entender como castelanizacións do toponímico *Reixa* (vid. o epígrafe seguinte), aínda que as atestacións carecen da preposición *de*, que adoita acompañar os apelidos toponímicos nas cadeas onomásticas, sobre todo nas datas máis temperás.

esas *heredades* son as que xustifican o sobrenome de *Gómez González de Reixo*, veciño de Santiago, a.1500, ACS ou o de *Inés de Reixo*, veciña de Santiago, a.1531, ACS. **Reija* encontrámolo a partir do séc. XVIII: *Domingo Reija*, de Segovia, O Corgo. a.1753 AGaliciana; *Juan Reija y Pociña*, de Neira de Xusá, Baralla, a.1800 PARES; e aínda poderíamos considerar **Reja*, datada desde o séc. XVI: *Inés Reja* (Outes) a.1570 AHUS e *Teresa Reja* s.a. AGaliciana (vid. nota 14). *Reixas* figura en cadeas onomásticas polo menos desde o séc. XV: *Fernán Reixas* a.1433 Min-NotPontevedra. Hoxe en día, *Reixo* se subsistiu castelanizado como **Reijo*, está a piques de desaparecer de Galicia. *Reixa*, e o castelanizado **Reija*, moito máis frecuente, é apelido característico dos concellos de Corgo, Castroverde, Lugo e outros da contorna, polo que, en principio, non parece que teña como orixe o topónimo *Reixa* (Marrubio, Montederramo, Lu). Se non provén dun nome de lugar hoxe desaparecido, tamén puido chegar á zona singularizado –por entenderse que fai referencia a un único individuo– e ter a súa orixe no nome da localidade *As Reixas* (Os Vilares, Guitiriz, Lu).

O plural *Reixas*, xa con poucos portadores e tamén castelanizado en **Reijas*, é forma pontevedresa, coma na Idade Media, e na actualidade está concentrado principalmente na comarca do Condado e no concello de Vigo.

c) *Rego e Rega*

Son tamén apelidos toponímicos. Abundan estes nomes de lugar en Galicia: *Rego* ou *O Rego* (Co₁₇, Lu₁₈, Ou₃, Po₆)¹⁵; *Rega* ou *A Rega* (Co₁₄, Lu₁₂, Ou₁, Po₁) e xa forman parte das cadeas onomásticas na Idade Media: *Micahel de Rego* a.1210 TSobrado, *frey Fernando da Rega* a.1448 CDVilourente. Considérase que a orixe etimolóxica do topónimo é un tema léxico prerromano hidronímico descendente do céltico **recu* ‘rego’. Pola frecuencia do topónimo, o apelido *Rego* está presente por toda Galicia, pero localízase principalmente na parte máis nororiental, fundamentalmente na provincia de Lugo. Os portadores de *Rega* rexístranse especialmente na comarca da Coruña, na Mariña central, na Terra Chá e en Lugo.

É probable que a castelanización e a gheada puidesen facer confundir en ocasións estes tres apelidos mencionados, aínda que só o seguimento xenealóxico dos actuais portadores pode garantir esta hipótese.

15 O número en subíndice indica o número de topónimos en cada provincia.

Fig. 5. Mapas da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG): *Reja* 21, *Reija* 465, *Rega* 481.

Fig. 6. Mapas da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG): *Rejo* 196, *Reijo* <10, *Rego* 4872.

2.3. *Xamardo / Gamardo*

Hai arredor de 860 ocorrencias do apelido deturpado **Jamardo* e as persoas que o levan residen principalmente nas comarcas do Sar, Caldas e, en menor medida en Santiago e Tabeirós-Terra de Montes. Aparentemente é un sobrenome que se corresponde coa voz *xamardo* ‘cría da troita’, recollida nalgún dicionario galego

en localidades do concello da Estrada, e que se supón redución de **enxamardo*, un derivado de *enxame* (< lat. EXAMINEM ‘id’) ‘grupo de abellas que forman unha colonia’ ‘grupo numeroso de persoas ou cousas en movemento’. Para Méndez Ferrín (2007: 274-275), *xamardo* é unha nasalización de *xabardo*, outra denominación do *xabaryl* < ár. YABALÎ ‘bravo, montés’, co sufixo de orixe francesa *-ardo*; como sobrenome faría referencia a un home forte, rudo. Está documentado só unha vez a finais do séc. XVI: *Gregorio Xamardo*, de Aríns, Santiago, a.1584 ACS; e faise máis frecuente nos séculos posteriores:

Andrés *Jamardo* a.1665, Andrés Trigo *Jamardo* a.1743, Juan Benito *Jamardo* y Trigo a.1754, Juan *Jamardo* s.XVIII AGaliciana, Francisco *Jamardo* a.1858 AHUS.

En España, *Jamardo* é apelido claramente galego, das provincias da Coruña e Pontevedra. No mundo ten tamén incidencia na Arxentina e no Brasil, aínda que non temos constancia de que haxa persoas co apelido en Portugal.

Fig. 7. Mapa da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG): *Jamardo* 860.

Non obstante, en Galicia hai tamén uns poucos portadores (menos de dez ocorrencias) da forma *Gamardo*, que está abundantemente documentada en textos históricos desde o séc. XIII:

Fernandus Petri dictus Gamardus a.1248 CDRamirás, *Bieito Gamardo*, de Carcacia, Padrón a.1521 e 1546 AHUS, *Francisco Gamardo*, de Carcacia a.1530 ACS, *Juan Gamardo*, de Barcala, A Estrada, a.1548, *Bartolomé Gamardo*, clérigo de Barcala e de Santiago a.1549 AHUS, *Gregorio Gamardo*, de Vilanova de Arousa a.1575, *Pedro Gamardo* a.1579, *Domingos Gamardo*, de Carcacia, a.1592 ACS, etc.

Existiu tamén unha forma feminina para as mulleres, hoxe desaparecida, e case sempre ligada ó sobrenome dun home da familia:

Catalina Gamarda, muller de *Bieito Gamardo* a.1521, *María Gamarda*, muller de *Juan Gamardo*, de Barcala, a.1548 AHUS, *Inés Gamarda*, irmá de *Domingo Gamardo*, de Carcacia, a.1575 ACS.

Gamardo ten certa vitalidade en América do Sur, con máis de 2.000 ocorrencias. Non temos constancia do apelido en Portugal, pero si rexistramos na toponimia un monte e un miradoiro do *Gamardo* (Ventosa, Vouzela).

Por todo isto, debemos considerar a posibilidade de que **Jamardo* sexa unha variante con gheada de *Gamardo*, de etimoloxía escura, quizais relacionado con algún nome persoal (cf. os apelidos franceses *Gamard*, *Guamard*, *Jamard* e outras variantes, que se cre que proveñen dun nome xermánico). Nótese ademais, que a distribución antiga do apelido *Gamardo* (Padrón, A Estrada, Santiago) parece ser moi semellante á do actual *Jamardo* e que tamén é na zona (A Estrada) onde se recolle a voz común *xamardo*. Ou quizais que se confundiron as dúas orixes e confluíron no apelido, xa que a atestación de *Gregorio Xamardo* do ano 1585 parece demasiado temperá para considerala un dos primeiros exemplos datados da gheada.

Estes datos abren ademais o debate de se se debe propoñer unha única forma normalizada *Xamardo*, ligada á voz común, ou ofrecer tamén a opción *Gamardo*, como pensamos, para este apelido.

2.4. *Bugueiro* / *Buxeiro*

Outro par que presenta problemas é o dos apelidos *Bugueiro* e os deturpados **Bujeiro* / **Bugeiro*.

Na actualidade, con algo menos de 150 ocorrencias, *Bugueiro* concéntrase principalmente no concello de Carballo, da comarca luguesa de Chantada, e

noutros da ourensá do Carballiño; unhas poucas persoas co apelido residen tamén na comarca da Coruña, maioritariamente no concello da cidade.

Descoñécese a motivación deste sobrenome, que podería conter o s. *bogueiro*, de *boga* (<lat. BOCAM ‘id’), nome de varios peixes de auga doce e salgada, quizais aplicado a persoas que os pescan ou os venden; tamén *bogueiro*, nalgúns dicionarios galegos e portugueses é ‘rede para pescar’. Elixio Rivas (DdD, s.v.) recolle o adx. *bugueiro*, -a ‘sucio, desaseado’, en Viana do Bolo (Ou), e o s. *bogueiro* ‘terreo fondo húmido e con herbal’ que pode explicar o topónimo antigo *Bogueyra Grande* a.1261 CDMelón. No caso destas dúas últimas palabras, se non están relacionadas co nome do peixe, a etimoloxía é escura. Hai atestacións do segundo nome en cadeas onomásticas desde a Idade Media:

Martino Bogueiro a.1258 CDMelón, *Pedro Eanes dito Bugueiro* a.1362 CDSEstevoRibas-Sil, *Alonso Bogueiro*, veciño de Ferrol a.1512 AGaliciana, *Jácome Bugueiro* a.1565 ACS, *Fernando Ares de Parga Buguero ~ Bugueiro de Parga* a.1578-1581 CMEFerrol, *Fernando de Lago Bugueiro* a.1613 ACS, *Marcos Bugueiro de Parga (y Figueroa)* a.1641 e 1645 PARES, *Mateo de Segade y Bugueiro* a.1655 ACS, *Dominga Bugueiro*, viúva a.1752 CMEFerrol, *Pasqual Bugueiro*, labrador a.1750 CMECabanas, *María Bujeiro de Parga* a.1725 AGaliciana.

As formas deturpadas **Bujeiro* / **Bugeiro* concéntranse principalmente nos concellos de Cee, Fisterra, Corcubión, A Coruña e Vimianzo e poderían corresponderse cunha forma con gheada do segundo nome anterior ou responder, máis probablemente, a un autóctono *Buxeiro*, quizais toponímico, pois no NG recóllense *Buxeiros de Arriba* e *Buxeiros de Abaixo* (Sarandón, Vedra, Co) e tamén temos constancia dos nomes *O Buxeiro*, *A Buxeira* e *Buxeiros* na microtoponimia. O topónimo aparenta ser o plural de *buxeiro*, variante co sufixo -ARIUM para o nome do arbusto *buxo*, e forma recollida, por exemplo, por Elixio Rivas en Marín e tamén en dicionarios portugueses. Para explicar o apelido como proveniente do topónimo de Vedra, aínda que está lonxe do foco actual do apelido, teríamos que considerar que se singularizou por entenderse que facía referencia a un único portador. Non obstante, non se pode descartar que os primeiros habitantes lle desen nome ó lugar e non ó contrario e que, polo tanto, *Buxeiros de Arriba* e *Buxeiros de Abaixo* conteñan un sobrenome, referido, por exemplo a persoas que traballan a madeira do *buxo* ou a individuos ós que se lles atribúen as caracterís-

ticas do arbusto (dureza, fortaleza, etc.). Sen dúbida, descartamos que se trate da voz vulgar *buxeiro*, galeguización do cast. **bujero* > *agujero*.

Desde o séc. xvi o topónimo de Vedra aparece cunha forma gráfica que podería ser antecesora da actual (*río dos Buxeiros* a.1537 e *casal dos Buxeiros* a.1550, e tamén *lugar e casal de Bojeiros* a.1548ca AHUS). En Ensenada figura *Buxeiros* (arroyo) e *Bujeiros* (fol. 632v e 633r do CMESarandónPARES) e, en Madoz, *Bujeiros de Arriba* e *Bujeiros de Abajo*. Unha atestación temperán, e excepcional, nunha cadea onomástica, *Martín de Bugueiros* a.1418 LCSantiago, podería ser erro do copista se se refire a este topónimo de Vedra ou mala lectura do transcriptor por *Burgueiros* (Trasmonte, Ames).

Estas formas con <x>, <j> e <g+e,i>, que na documentación tamén presentan unha forma feminina hoxe desaparecida —o que quizais reforza a idea do sobrenome, xunto co feito de que sempre carece de preposición—, dátanse máis tardiamente, desde o séc. xvi:

Pedro Buxeiro, de San Román de Vilaestrofe (Cervo, Lu) a.1563 AHUS, *Alonso Bugeiro de Parga* a.1608 ACS, *Mateo de Segade Bugeiro* a.1629 AHUS, *María Buxeira* a.1694 CensoRedondela, *María Bujeiro de Parga* a.1725 AGaliciana, *Ana Segade Bugeiro*, de San Cosme de Abeancos (Melide) a.1706, *Luís Bujeiro* e a súa filla *Manuela Bujeiro*, da Ponte Arcediago (Santiso) a.1846 AHUS.

Por outra parte, o feito de que na documentación histórica as dúas formas gráficas *Bugueiro* (e **Buguelo*) e **Bujeiro* / *Bugeiro* vaian frecuentemente acompañadas do apelido *Parga*¹⁶, nunha clara transmisión familiar estudada en parte¹⁷, permite afirmar que neste caso se corresponden cun único apelido *Bugueiro*, alterado pola gheada. Tamén *Mateo Segade* (ou *Sagade*) *Bugueiro* (1605-1672), melidao que foi arcebispo de México, figura en ocasións cun segundo apelido *Bogueiro*, pero tamén *Bugeiro*¹⁸.

Con todos estes datos, se non admitimos que a gheada é un fenómeno anterior á época que se lle atribúe (ben entrado o séc. xvii), teremos que concluír que hai dous apelidos, *Bugueiro* e *Buxeiro*. Na actualidade **Bujeiro* / **Bugeiro*,

16 Licenciado *Buguelo* de Parga a.1581, *Alonso Bugueiro* de Parga a.1608 ACS, *María Bujeiro* de Parga a.1725 AGaliciana.

17 <http://www.xenealoxiasdoortegal.net/ortegal/bugueiro.htm> [consulta: 08/09/2017].

18 PARES: Pleito de competencias entre el arzobispo de México, Mateo Sagade Bugeiro, y el visitador del Tribunal de la Inquisición de México, Pedro de Medina Rico [INQUISICIÓN, 1735, Exp. 5].

se son toponímicos, están dispersos por concellos de varias provincias, lonxe da localidade que figura no NG e mesmo dos microtopónimos, polo que deberían de provir dun topónimo da zona hoxe desaparecido. E, se se repón unha forma *Buxeiro*, como pensamos, non podemos descartar que esta deba de ser considerada, máis ca toponímica, un sobrenome.

Fig. 8. Distribución actual do apelido *Bugueiro* (esquerda) e *Bujeiro* / *Bugeiro* (CAG).

Ademais disto, en Cee, o concello actual de máis portadores das dúas variantes, o apelido está asentado polo menos desde o séc. XVIII, pois son varias as atestacións sobre veciños dalgunhas das parroquias do concello no Catastro do Marqués de la Ensenada, e o seu apelido aparece maioritariamente grafado con <x>. Todos estes datos lévannos a propoñer a admisión dun apelido normalizado *Buxeiro*.

fot. 280 Ensenada-PARES

fot. 307 Ensenada-PARES

fot. 337 Ensenada-PARES

fot. 340 Ensenada-PARES

Fig. 9. Apelido Buxeiro (e Bugeiro) nas parroquias da xurisdición de Corcubión no Catastro do Marqués de la Ensenada

Como vemos nos puntos 2.3 e 2.4, cando a orixe dun apelido que contén a representación gráfica dunha fricativa velar sonora non é clara, aumenta considerablemente a dificultade de propoñer unha forma normalizada, xa que sempre teremos a dúbida de se esta corresponde a unha castelanización ou á representación da gheada e só as atestacións antigas, e non sempre, como estamos vendo, poden resolver o problema.

2.5. *Aguís / Axiz ~ Axís*

Do apelido deturpado *Agís* hai arredor de 400 ocorrencias en Galicia, case todas relativas a persoas residentes no Salnés. Ten a súa orixe no nome do lugar rexistrado no actual NG como *Aguís* (Simes, Meaño, Po), nome que tamén leva outra localidade da parroquia e concello dos Blancos (Ou). O topónimo é de etimoloxía problemática e a interpretación da súa orixe complicase pola temperá e frecuente castellanización dos nosos nomes de lugar e polo fenómeno da gheada. Poderíase propoñer, con reservas, a súa procedencia dun patronímico AQUILINIZ, do nome *Aquilinus*, derivado de *aquilam* ‘aguia’, aínda que non é un segundo nome frecuente na Idade Media (só localizamos unha atestación: *Odoy-nus Aquiliniz* a.892 TCelanova), coma os que son máis produtivos, nin deixou descendentes na toponimia de Galicia (pero *Aguim* en Portugal; vid. Piel 1947: 173-1745) nin é frecuente a formación de topónimos a partir de patronímicos en singular. Ademais, as atestacións antigas destes nomes de lugar fannos dubidar de que teñan unha orixe común.

Fig. 10. Apelido *Agís*. Mapa da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG)

Do nome da parroquia ourensá non localizamos testemuños medievais e no primeiro, xa do séc. xvi (a.1534 AHUS), figura como *San Martiño de Aguíns*; en textos posteriores aparece como *Agis* (a.1753 CMEAguíSPARES) e *Aguix* (a.1753 CMEAguíSPARES).

Con todo, o topónimo de Simes, que é o que orixina o apelido actual, é de difícil lectura no texto máis antigo localizado, pois máis parece que se utiliza a grafía habitual dunha sibilante fricativa sonora, *Azis*, aínda que non descartamos que se deba interpretar como *Agis* (a.1323, mosteiro de San Xoán de Poio PARES). Aparentemente, noutros fragmentos con palabras que levan esas consoantes, non parece que estas se confundan facilmente.

Fig. 11. Fragmentos do documento cos textos *da uila d'Agis(?)*, *na ffiligresía de Simes* (enriba) e *na uila d'Agis(?)* (embaixo), ano 1323, Poio

Fig. 12. Fragmentos do doc. con exemplos de palabras coa grafía <g>: *clérigo de Ssimes* (esquerda) e *no lugar que disen... lugar que dizen* (dereita)

No séc. xv rexistrámolo outras dúas veces nun texto en galego, aquí claramente como *Agiz*, coa grafía que se adoita usar para a consoante palatal: *Afonso d'Agiz* e *Fernán d'Agiz*, *moradores enna dicta felegresía de Symes* (a.1492, mosteiro de San Xoán de Poio PARES).

Fig. 12. Fragmentos do doc. cos textos *Afonso d'Agiz* (esquerda) e *Fernán d'Agiz* (dereita)

Isto levounos a pensar que o actual *Aguís* de Meaño estivese errado no NG, que fose en orixe *Agís* ou *Agiz* e, polo tanto, que teña unha orixe distinta ó topónimo ourensán, quizais o patronímico do nome latino *Agilis*, este do adx. *agilis* 'áxil' (*Iohannes Agiliz* 1096 TSamos). Esta hipótese tamén presenta o problema da rareza de que un topónimo se forme a partir dun patronímico, pero reforzan a idea dun -z final etimolóxico as atestacións posteriores localizadas, xa en castelán e do séc. XVI:

Alonso de Agiz, veciño de Portonovo a.1549, *Jácome de Agiz*, veciño de Portonovo a.1551 AHUS, *Catalina d'Agiz* e o seu tío *Juan d'Agiz*, de Simes a.1552 ACS, *Juana de Ajís* a.1752 CMESimesMeañoPARES, *Jacinta de Ajís-Agis* a.1752 CMELanzadaPARES; *Josef de Axiz*, *Pedro de Axiz* e *Cipriano de Axiz*, veciños do couto de Dorrón (Sanxenxo) a.1798 PARES.

Neste último texto, empeza a aparecer ocasionalmente como *Aguís* (*Ignacio de Aguís, ciego*) e tamén se empeza a reflectir o seseo (ademais, por ultracorrección o nome da parroquia á que pertence o lugar está rexistrada nalgún caso como *Cimes*). Aínda a principios do séc. XIX encontramos formas sen <u>: *Benito de Agiz*, co xuíz de Simes (Meaño, Po) a.1803 AGaliciana.

A consulta a persoas da localidade confirmou que a pronuncia habitual actual é *Axís*, pero a subsistencia na documentación da grafía <g>, condicionada pola pronuncia castelá e interpretada como representación da gheada, e o feito de existir o topónimo ourensán *Aguís*, seguramente condicionaron que no actual NG se incorporase unha forma incorrecta, que será restituída en próximas edicións por *Axís*, a recollida na actualidade no lugar.

3. O SESEO NOS APELIDOS

O seseo non supón un problema gráfico na nosa onomástica e é mostra, xunto con outras cuestións morfolóxicas ou léxicas, da súa variedade dialectal. Por esa razón, entre os criterios xerais adoptados para a normalización dos nomes de lugar, no NG (2003: 9) de Galicia está o da súa admisión cando o topónimo é opaco, atendendo ó uso vivo na variante dialectal. Achéganse como exemplos *Romarís*, *O Porto do Son* e *Arousa*.

Con todo, a norma do español consideraba que seseo e ceceo se pronunciaban “por vicio o por defecto orgánico”¹⁹. Seguramente por este motivo, os patronímicos provenientes do sufixo patronímico -ICI regularizáronse sistematicamente nos rexistros en -ez e hoxe os poucos portadores de formas con -s final son probablemente portugueses. Só escaparon a esta regularización uns poucos apelidos deste tipo como *Martís*; pola contra, *Témez* ou *Malvárez*, dos topónimos *Temes* e *Malvares*, respectivamente, foron interpretados por ultracorrección como patronímicos.

No corpus estudado, detectamos un número limitado de casos interferidos por esta variación dialectal. Ademais dos mencionados, exemplificamos a seguir outras posibles situacións:

a) Apelidos que presentan (ou presentaron²⁰) dúas variantes, seseante ou ceceante, segundo o étimo suposto

(AIAZO), AYAZO, AYASO

Do topónimo *Aiazo*, de etimoloxía escura, pero xa rexistrado como *Ayazo* en 830.

BOUZA, BOUSA, BOUZAS, BOUSAS

Dos topónimos correspondentes *Bouza* e *Bouzas* e estes da voz común *bouza*, de orixe prerromana e escura.

BOUZADA, BOUSADA

Do topónimo *Bouzada*, derivado de *bouza*.

¹⁹ Así se definen *cecear* e *sesear* no dicionario da Academia (MDA) de 1884 e non se corrixe ata o de 1991.

²⁰ Algunhas formas mencionadas só figuran na documentación histórica. Outras parece que aínda existen hoxe, pero con tan poucos portadores que están a piques de desaparecer. En primeiro lugar dáse a forma considerada estándar. A información etimolóxica, sempre que non se indique a fonte de onde se tomou, segue o *Dicionario dos apelidos galegos*.

CERNADA, SERNADA, CERNADAS, SERNADAS

Dos topónimos correspondentes, e estes da locución (*terra*) *CINERATA ‘incinerada, queimada’.

CERTO, SERTO

Sobrenome. Talvez proveniente do adx. *certo* (lat. CERTUM ‘decidido, resolto’). Unha posible forma castelanizada *Cierto*, con máis portadores, rexístrase case exclusivamente en Galicia. Cf. tamén o apelido francés *Certain*.

CERVÁN, CERBÁN, SERVÁN

Do topónimo *Cerván* ou *Cerbán*, derivados do nome de posesor *Cervius* ou emparentados con outros nomes de lugar de orixe prerromana e hidronímica como *Cervo*, *Cervantes*, *Cervaña* ou *Serbia*.

CHOUSA, CHOUZA, CHOUZAS, CHOUCIÑO, CHOUSAL, CHOUZAL, CHOUSEIRO, CHUCEIRO

Dos topónimos correspondentes, provenientes ou derivados da voz común *chousa* ou *chouso*.

CIVES, CIBES, SIVES

Do topónimo *Cives*, de etimoloxía escura, probablemente prerromana. Nos textos medievais figura regularmente con S-.

COUSO, COUZO, COUSELO, COUCELO, COUSIÑO, COUCIÑO

Dos topónimos correspondentes, e estes da voz común *couso*, dos seus diminutivos ou de *couselo* ‘planta herbácea perenne’. *Cousiño* e *Couciño* poderían ter aínda outra orixe como sobrenomes.

FIÚZA, FIÚSA

Sobrenome. Do latín FIDUCIAM ‘que ofrece fe, fiable’.

LACEIRAS, LASEIRAS

Do topónimo *Laceiras*, probablemente derivado da voz común *lazo* (lat. GLACIUM ‘xeo’)

MALVARES, MALVÁREZ

Do topónimo *Malvares*, colectivo plural derivado da voz común *malva*, con ultracorrección do seseo na escrita, por interpretalo como patronímico.

MIRAZ, MIRÁS, MIRAD

Dos topónimos *Miraz* ou *Mirás*, talvez emparentados cos hidrónimos prerromanos *Mira*, *Miras* e *Mirazo* ou antropotopónimos, do xenitivo do nome latino *Miratius*. *Mirad* é forma alterada polo castelán.

PACÍN, PASÍN

Dun topónimo *Pacín*, hoxe desaparecido, talvez proveniente do xenitivo nome persoal *Pacinus*, recollido nos repertorios. Así o parece indicar algún exemplo, como o vilar chamado *Pacini*, rexistrado na documentación antiga en Entrimo, que deixou pegada na microtoponimia no nome do monte e do río *Pacín*.

PEDROUSO, PEDROUZO.

Dun topónimo *Pedrouzo*, derivado da voz común *pedra*.

PRESEDO, PRECEDO

Dun topónimo *Precedo*, que parece derivar do latín *PERSICETUM, derivado de *persicum* ‘pexego’ (Navaza, 2006: 449).

ROZA, ROSA, ROZAS, ROSAS, DA ROZA, DARROZA, DA ROSA, DARROSA, LARROSA, ROZADO, ROSADO, ROZADOS, ROZADA, ROSADA, ROZADAS

Dos topónimos correspondentes, deverbais ou participios de *rozar*, e este do lat. *RUPTIARE.

SAMAR, ZAMAR

Dos topónimos *Samar* ou *Zamar*, provenientes do xenitivo do nome de posesor gótico **Salamarus* ou *Sanamarus* (HGN 1976: 234), ou do nome prerromano **Zamarrius*, formado probablemente a partir da raíz hidronímica *KEI- ‘moverse’ ou *KEI- ‘cor (escura)’ (Bascuas, 2014: 283).

SARANDÓN, ZARANDÓN

De *Sarandón*, hidrotopónimo perromano formado a partir da raíz **ser-*, **sor-* ‘fluír’ (Hermo, 2014) e documentado coa forma actual *Sarandón* desde o séc. XII.

TEMES, TÉMEZ

Do topónimo *Temes*, de probable orixe perromana e documentado na Idade Media como *Tēmanes*, *Tēmeens*, *Tēmees*, *Tēmeis*, *Tēmes*. Seguramente sexa un derivado da raíz hidronímica **ta-* ‘derreterse, fluír’ (Bascuas, 2006: 61 e 2014: 36).

b) Apelidos que só conservan unha das variantes, seseante ou ceceante, con respecto ó étimo suposto

CESPÓN

Do topónimo *Cespón*, prerromano e posiblemente hidronímico. A vacilación gráfica da sibilante inicial foi constante antes do século XVIII. Nas atestacións máis antigas, en latín, rexístrase como *Sespalona*.

DOSIL

Do topónimo *Docil*, probablemente xenitivo do nome persoal *Ducilius*, ou, dado que os portadores residen en área seseante, lonxe da localización do topónimo (en Pantón, Lugo), dun nome de lugar semellante hoxe desaparecido.

GUISAMONDE

Do topónimo *Guisamonde*, en Muxía, variante seseante de *Guizamonde* (Ou), provenientes do xenitivo de **Witiamundus* (HGN, 1976: 295).

PAISAL

Do topónimo *Paizal*, derivado da voz común *paínzo* ou *paizo* ‘millo miúdo’.

SAMPAÑO

De *Zampano*, seguramente hidrotopónimo prerromano. Cf. *Zamar* e *Zamáns*, para os que se Bascuas (2014: 283) propón un radical proveniente de **kei-* ‘moverse’.

SEDOFEITO

Do topónimo *Cedofeito*, formado polo adverbio latino *CITO* ‘cedo’ e o participio *FAC-TO* (de *facere* ‘facer’). Cf. *Cedofeita*.

SERVIA

De *Servia*, que figura como *Cervia* na documentación antiga, probablemente hidrotopónimo constituído coa raíz prerromana **keir-* ‘cor escura’, coma *Cervantes* ou *Cervaña* (Bascuas, 2014: 302-303).

c) Outros apelidos toponímicos con posibles interferencias

SENDÓN

Piel-Kremer (1976: 244) considéranos xenitivo de *Sendo*, *-onis*, nome persoal que contén o elemento do alto alemán *sinths* ‘viaxe, camiño’. Pero tamén podería ser variante con seseo de *Cendón*, antropotopónimo xermánico proveniente dun radical **kind* ‘descendencia, estirpe’ (HGN, 1976: 189).

SENILLE

Non existe na actualidade o topónimo *Senlle*, que podería provir de *SENILDI*, xenitivo dun nome persoal xermánico composto por un primeiro elemento gót. *sineigs* ‘vello’ e *hildi* ‘combate’. Si hai os topónimos *Cenlle* (Ou) e *Vila Cenlle* (Lu), que poderían ser variantes ceceantes dese mesmo étimo ou ter outra orixe, aínda que discutida, pois para Piel (1497:190) é un antropotopónimo proveniente do nome latino *Caelius* e Bascuas (2014: 270-271) cre máis factible que se corresponda co latín *CINGŪLUM* ‘cinto’, coa vogal final relaxada. Con todo, eses dous topónimos están lonxe da zona onde na actualidade ou na documentación antiga se rexistra o apelido.

e) Apelidos toponímicos que reflicten casos de seseo

Como se ve nalgúns destes casos xa mencionados, a pescuda histórica dos nomes de lugar e dos apelidos que estes xeraron achega frecuentemente pistas importantes para a resolución da súa etimoloxía e das evolucións que se produciron neles. Sucede, por exemplo, cos dous apelidos que comentamos a seguir.

Viz

Este apelido característico da comarca de Deza e dos concellos da Estrada, Teo, Santiago, Ames... ten a súa orixe no topónimo *Viz* (Rellas, Silleda, Po). Formalmente iguais no seu primeiro elemento son os lugares *Vis de Baixetes* e *Vis de Correa* (Vinseiro, A Estrada, Po), pero teñen procedencia distinta.

O lugar silledense de *Viz* figura coa forma actual desde o séc. XIX (en Madoz, por exemplo), e reflicte seseo implosivo, pois na consulta de documentación anterior preséntasenos sempre coa grafía <-z>: *Gregorio de Viz* a.1567, *Andrés de Biz* a.1606 ACS, *Marcos de Viz e otro* (muíño) *llamado de Viz*, en CMERellasPARES. Non encontramos documentación medieval deste topónimo que, como apunta Nicandro Ares, ha de provir dun nome persoal, quizais do xenitivo do latinos *Visius* ou *Vicius*. A pesar de que este autor o considera un patronímico en -ICI, máis probable é que evoluíse á forma actual a partir do xenitivo.

Debemos descartar que o apelido teña a súa orixe nos lugares de *Vis de Baixete* e *Vis de Correa*, na Estrada. Aínda que tampouco os demos documentado na Idade Media, encontrámoslos desde o séc. XVI como *Viso de Baixetes* a.1580 AHUS, *Viso de Correa* a.1587 ACS, *Viso de Correa y Viso de Vaigetes* a.1850 Madoz, *Viso de Correa* a.1878 AHUS. As formas actuais recollidas no NG parece que empezaron a callar a finais do séc. XIX: *Vis de Correa* a.1882 AHUS.

Existiu ademais un lugar chamado *lugar y casal de Viz da Reigada* (a.1575 AHUS), na parroquia de Loxo, Touro (Co), que tampouco parece que xerase o apelido.

Gasamáns

O apelido, tamén toponímico, ten a súa orixe na localidade de *Gasamáns* (Agrón, Ames, Co). O nome de lugar rexístrase no latín da Idade Media como *Gamazanes* e xa en romance como *Gamaçanes*, polo que no resultado actual, á parte dunha metátese entre consoantes, queda reflectido o seseo da zona.

Por esta razón, podería explicarse como un xentilicio da localidade de *Gamás* (Marrozos, Santiago de Compostela), relativamente próxima e atestada no séc. XIII como *Gamaz*. Este topónimo pode provir dalgún nome xermánico emparentado con **Gamagiso* ou *Gamiza*, supostos por Piel e Kremer (1976: 145), e para os que se propón un primeiro elemento *gam-*, talvez relacionado co nórdico antigo *gammr* ‘voitre’ ou o gótico *guma* ‘home’.

Desde o século XIII figura en cadeas onomásticas: *Petrus Conde de Gamazanes* a.1215 TToxosoutos, *Fernán de Gamaçanes* a.1350 DocUnivSantiago; a partir do século XVI xa o encontramos na forma actual, pero aínda coa grafía <z> que se mantén polo menos ata o século XVII: *Juan de Gazamáns*, labrador a.1570, *Domingos de Gazamáns* a.1613 ACS, *Francisca Gasamáns* a.1807 AHUS. O apelido *Gasamáns* é característico na actualidade da comarca de Santiago, onde está o topónimo que lle dá orixe ó apelido. Como ó se afastar do foco a deformación do apelido é máis probable, máis ó sur, nas comarcas de Caldas, Terra de Montes e Pontevedra, rexístrase a variante castelanizada *Gasamanes*. Aínda hai tamén uns poucos portadores de *Gasamán*, que se pode explicar como singularización do apelido no momento de se lle aplicar a unha única persoa.

4. CODA

A pesar de que foron fenómenos rexeitados, gheada e seseo (e gueada e ceceo, que os intentaban corrixir) deixaron pegada en apelidos e topónimos do noso corpus onomástico, como seguramente sucede nalgún caso de **Jato* e **Rejo* ou como pasa con certeza na forma *Serto*, variante dun hoxe case desaparecido *Certo*. A localización de atestacións antigas pode axudar a resolver cal debe ser a forma estandarizada dun apelido ou dun topónimo, coma no comentado *Axiz*. Con todo, a gheada, pola dependencia gráfica do castelán, que ademais adulterou con grafías coincidentes a pronuncia de apelidos con sons palatais medievais, é máis difícil de determinar; así se evidencia por exemplo cos deturpados **Bujeiro* / *Bugeiro* e **Jamardo*.

Son principalmente problemáticos aqueles nomes dos cales non encontramos documentación medieval, pois o abandono do sistema gráfico propio dificulta interpretar as grafías <x>, <j> e <g+e,i>, que poden representar a pronuncia palatal autóctona resultado das sibilantes palatais medievais [j], o novo son fricativo velar xordo do castelán [x] ou o novo son galego laringal ou glotal [h].

BIBLIOGRAFÍA

- Bascuas, Edelmiro (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Bascuas, Edelmiro (2006): *Hidronimia y léxico de origen paleoeuropeo en Galicia*. Sada, A Coruña: Edicións do Castro.
- Bascuas, Edelmiro (2014): *Novos estudos de hidronimia paleoeuropea gallega*. Vigo: Universidade de Vigo.
- Boullón Agrelo Ana Isabel (2012): “A gheada na onomástica (achegas á estandarización)”, *Estudos de Lingüística Galega*, 4. Santiago: Instituto da Lingua Galega / Universidade de Santiago de Compostela, 151-168.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel / Henrique Monteagudo (2009): *De verbo a verbo. Documentos en galego anteriores a 1260*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela (Anexo 65 de *Verba*).
- CMEFerrol = Blanco, Pilar / Mª Xesús García (2007): *Ferrol e A Graña en 1752. O Catastro do Marqués de Ensenada*. Ferrol: Edicións Embora.
- CMECabanais = Fernández Rifón, Andrés (1999): *Cabanais, Erines, Laraxe, San Martín do Porto, Regüela, Sta. Cruz do Salto, Soaserra, según las respuestas generales del catastro de Ensenada, año 1752 y emblemas del municipio*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- DAG = Boullón Agrelo, Ana Isabel (coord.) / Luz Méndez / Gonzalo Navaza / Antón Palacio: *Diccionario dos apelidos galegos*. [En preparación]
- Fernández-Ordóñez, Inés (2016): “Los nombres de la cría de la vaca en el Atlas Lingüístico de la Península Ibérica” en Mariano Quirós García et alii (eds.): *Etimología e historia en el léxico del español. Estudios ofrecidos a José Antonio Pascual (Magister bonus et sapiens)*. Madrid: Iberoamericana-Vervuert, 785-802. Recurso en liña: [http://alpi.csic.es/sites/default/files/publicaciones/cria_vaca_ALPI.pdf].
- Hermo, Gonzalo (2015): “Topónimos de base *Sarand-* e *Serant-*: unha hipótese etimolóxica común”, *Revista Galega de Filoloxía*, 14, 27-61.
- HGN = Piel, Joseph Maria e Dieter Kremer (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch: Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen- und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (2007): *Consultorio dos nomes e dos apelidos galegos*. Vigo: Xerais.
- Moralejo Álvarez, Juan José (2008): *Callaica Nomina: estudos de onomástica gallega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Navaza, Gonzalo (2006): *Fitotoponimia Galega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Navaza, Gonzalo (2012): “A grafía do fonema prepalatal fricativo xordo en topónimos e apelidos galegos”, *Estudos de Lingüística Galega*, 4, 169-185.
- Piel, Joseph Maria (1947): “Nomes de “posseores” latino-cristãos na toponímia asturo-galego-portuguesa, *Biblos*, XXIII, pp. 143-202 e 283-407.
- Regueira, Xosé Luís (2010): *Diccionario de pronuncia da lingua galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Sousa, Xulio (2010): “Xeolingüística e cambio lingüístico: gheada e seseo no ALPI e no ALGa” en Maria Iliescu, Paul Danler and Heidi Siller-Runggaldier (eds.): *Actes du XXVe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. Tome VII. Berlin, Boston: De Gruyter, 257-267.

Arquivos e outros recursos en liña

- ACS = *Archivo - Biblioteca de la Catedral de Santiago*. Catedral de Santiago. <http://csa.archivo3000.es>.
- AHUS = *Arquivo Histórico Universitario*. Universidade de Santiago de Compostela. <https://arquivo.usc.es>.
- AGaliciana = *Galiciana. Arquivo Dixital de Galicia*. Xunta de Galicia. <https://arquivo.galiciana.gal>.
- CAG = Ana Isabel Boullón Agrelo / Xulio Sousa Fernández (dirs.): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/CAG/>.
- CMEAguisPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES (parroquia de Aguis) [<http://pares.mcu.es/Catastro/>].
- CMECabanasPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES.
- CMESarandónPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES (parroquia de Sarandón, concello de Vedra) [<http://pares.mcu.es/Catastro/>].
- CMESimesMeañoPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES (parroquia de Simes, concello de Meaño) [<http://pares.mcu.es/Catastro/>].
- CMERellasPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES (parroquia de Rellas, concello de Silleda) [<http://pares.mcu.es/Catastro/>].
- CODOLGA = *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. <http://corpus.cirp.es/codolga/>.
- CORDE = *Corpus Diacrónico del Español*. Real Academia Española. <http://corpus.rae.es/cordenet.html>.
- DdD = Antón Santamarina (coord.): *Diccionario de Dicionarios. Corpus lexicográfico da lingua galega*. Instituto da Lingua Galega. <http://sli.uvigo.es/>.
- DDGM = González Seoane, Ernesto (dir.) / María Álvarez de la Granja / Ana Isabel Boullón Agrelo (2006): *Diccionario de diccionarios do galego medieval*. Anexo 57 de *Verba*. Instituto da Lingua Galega. <http://sli.uvigo.es/DDGM/index.html>.
- Forebears = Portal Forebears [<http://forebears.co.uk>].
- INE_apellidos: *Instituto Nacional de Estadística. Frecuencia de apellidos* [<http://www.ine.es/apellidos/formGeneral.do?vista=1>].
- MDA = *Mapa de Dicionarios Académicos*. Instituto Rafael Lapesa. <http://web.frl.es/ntllet>.
- NG = *Nomenclátor de Galicia* (2003). Santiago de Compostela: Consellería de Presidencia e Administración Pública da Xunta de Galicia. <http://www.xunta.es/nomenclator/busca.jsp>.
- PARES = *Portal de Archivos Españoles*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. <http://pares.mcu.es/>.
- TMILG = Xavier Varela (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/tmilg/>.

Coleccións documentais medievais citadas (incluídas en CODOLGA e TMILG)

- CDMelón = Cambón Suárez, Segundo (1957): *El monasterio de Melón (ss. XII y XIII)*. Tese de Doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.

- CDRamirás = Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Pablo Lucas Domínguez (1988): *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media. Colección diplomática*. Santiago de Compostela: Public. de Caixa Galicia.
- CDSDomingosViveiro = García Oro, José (1987): “Viveiro en los siglos xiv y xv: la colección diplomática de Santo Domingo de Viveiro”, *Estudios Mindonienses* 3, 11-131.
- CDSEstevoRibasSil = Duro Peña, Emilio (1977): *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijóo”.
- CDVilourente = Graña Cid, M. Mar (1990): *Las órdenes mendicantes en el obispado de Mondoñedo. El convento de san Martín de Villaoriente (1374-1500)*. Separata de *Estudios Mindonienses* 6.
- DocUnivSantiago = Lucas Álvarez, Manuel / Mª Xosé Justo Martín (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237/1537). Edición diplomática*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- LCSantiago = Rodríguez González, Ángel (1992a): *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- MinNotPontevedra = Rodríguez González, Ángel / José Armas Castro (1992): *Minutario notarial de Pontevedra (1433-1435)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- TSamos = Lucas Álvarez, Manuel (1986): *El tumbo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII)*. Estudio introductorio. Edición diplomática. Apéndices e índices. Santiago de Compostela: Publicacións de Caixa Galicia.
- TToxosoutos = Pérez Rodríguez, Francisco (2004): *Os documentos do tombo de Toxos Outos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.